

Lucija Vuković
Ana Požar Piplica

Lucija Vuković
Muzeji i galerije Konavala – Kuća Bukovac
lucijavukovic@gmail.com

Ana Požar Piplica
konzervator-restaurator
anapozarpiplica@gmail.com

Prethodno priopćenje/
Preliminary communication
Primljen/Received: 10. 06. 2015.

UDK:
75.052.025.3/.4:726.54](497.5 Popovići)

DOI:
<http://dx.doi.org/10.17018/portal.2015.6>

Rijedak primjer sačuvanog zidnog slikarstva u Konavlima

SAŽETAK: Crkva Pohođenja Blažene Djevice Marije u Popovićima nalazi se na osamljenom mjestu uz južni, osojni rub Konavoskog polja. Tijekom vremena doživjela je brojna oštećenja i nekoliko pregradnji, a današnji izgled rezultat je provedenih istraživanja i konzervatorskih radova započetih 1997. godine. Snažna prisutnost gotičke tradicije u arhitektonskom oblikovanju mogla bi nas uputiti na gradnju crkve u ranom razdoblju vlasti Dubrovačke Republike na području Konavala, no arhivski podaci i stručna literatura ukazuju na 17. stoljeće kao vrijeme njezine izgradnje te na zavjetni karakter crkve, podignute da bi očuvala usjeve, za Dubrovačku Republiku, izuzetno vrijedne konavoske doline. Ostatak zidnog oslika unutar svetišta, u prostoru apside i na dijelu iznad trijumfalnog luka rijedak je primjer sačuvanog zidnog slikarstva u sakralnom graditeljstvu Konavala. Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnom osliku izvedeni su 2014. godine, na dva različita povijesna sloja, koja potječu vjerojatno iz 17., odnosno 19. stoljeća i zanimljivi su primjeri dekorativnog slikarstva svojega vremena. Oba sloja usporedno su prezentirana.

KLJUČNE RIJEČI: *Crkva Pohođenja Blažene Djevice Marije, Popovići, Konavle, Dubrovačka Republika, 17. stoljeće, 19. stoljeće, zidni oslik*

Crkva Pohođenja Blažene Djevice Marije nalazi se u selu Popovići, na osamljenom mjestu uz južni rub Konavoskog polja, na lokalitetu Lug. Zbog svojeg smještaja, kapela se, kao i blagdan Pohođenja Blažene Djevice Marije, u Konavlima najčešće naziva Gospa od Zaluga. Iako je dio župe Gruda, zavjetna je kapela svih konavoskih sela.

Kapela je tijekom vremena doživjela brojna oštećenja i nekoliko pregradnji, a današnji izgled rezultat je konzervatorskih radova započetih 1997. godine. Konzervatorsko izvješće svjedoči o lošem stanju crkve još 1990. godine.¹ Dodatno je bila oštećena tijekom Domovinskog rata 1991. i 1992. godine.² Stoga su na kapeli 1997. i 1998. godine provedeni zaštitni radovi; nakon provedenih istraživanja, valorizirana je i dijelom rekonstruirana građevinska faza prije zazidavanja trijema i produžetka građevine, za koju se smatra da je izvedena 1849. godine.³

Crkva Pohođenja Blažene Djevice Marije danas je jednobrodna, longitudinalna, pravilno orijentirana građevina, s apsidom četvrtastog tlocrta i s trijemom pred zapadnim pročeljem. Građena je pravilnim kamenim klesancima. U unutrašnjosti je presvođena gotovo šiljatim gotičkim svodom i prekrivena dvostrešnim krovom s pokrovom od kupe kanalice. Bačvasto presvođena apside također je prekrivena dvostrešnim krovom, dok trijem prekriva krov na tri vode oslonjen na zidane kamene stubove i parapete u donjoj zoni. Pročelje je otvoreno vratima polukružnog završetka i dvama jednostavno oblikovanim četvrtastim prozorima manjih dimenzija. Na sjevernom pročelju nalazi se gotička monofora ukošenih kamenih okvira, a na južnom pročelju četvrtasti prozor.⁴

Tijekom radova istražen je i valoriziran zidni oslik, u prostoru apside i na dijelu iznad trijumfalnog luka.⁵ Taj ostatak zidnog oslika osobito je vrijedan kao rijedak pri-

1. Pogled na crkvu Pohođenja Blažene Djevice Marije u Popovićima i Konavosko polje (snimio L. Piplica, 2014.)
View of the church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary in Popovići and the Konavle Plain (photo by L. Piplica, 2014)

mjer sačuvanog zidnog slikarstva u sakralnom graditeljstvu na području Konavala. Radovi na restauraciji zidnog oslika izvedeni su 2014. godine. Očekuje se dovršetak radova na sanaciji i uređenju crkve te njezina prezentacija i vraćanje u potpunu funkciju.

Pitanje povijesnog razvoja crkve

Arhitektonske značajke crkve, njezine proporcije, svod u obliku gotovo šiljatog luka te monofora šiljatog luka na sjevernom pročelju ukazuju na jaku prisutnost gotičke tradicije i eventualnu izgradnju crkve u ranom razdoblju vlasti Dubrovačke Republike na području Konavala.⁶ Za to ipak nemamo povijesnu potvrdu. Stručna literatura upućuje nas na 17. stoljeće kao vrijeme izgradnje crkve Pohođenja Blažene Djevice Marije. Ni arhivske podatke ne nalazimo prije tog vremena.⁷

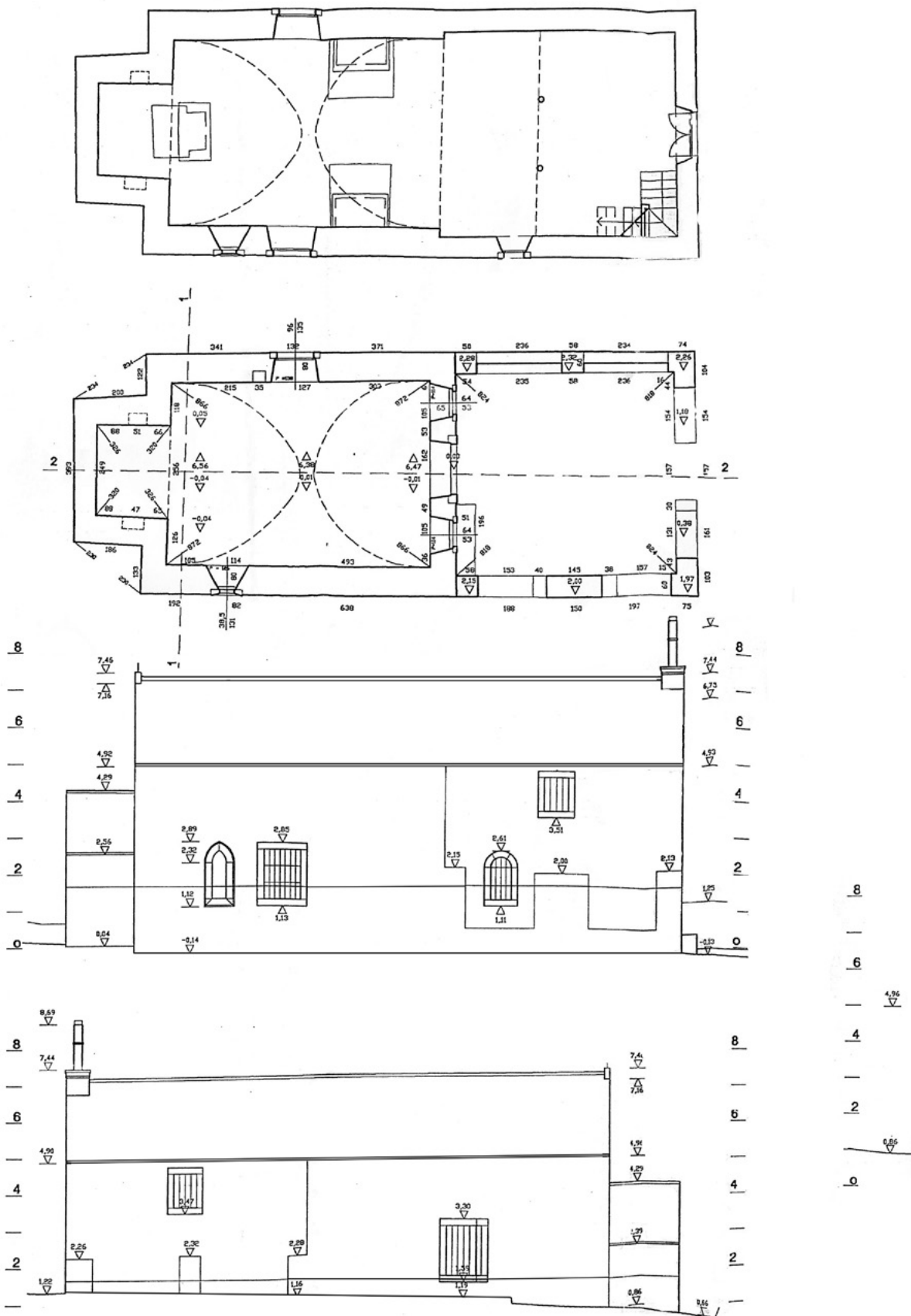
Prilikom istražnih radova tijekom obnove crkve utvrđene su najmanje tri faze gradnje. Prvoj fazi pripada istočni dio s apsidom, sa šiljatim svodom i sačuvanom gotičkom monoforom. U sljedećoj je fazi najstarijem dijelu prigraden trijem. U trećoj fazi, za koju se smatra da je potvrđena kamenom pločom na pročelju s uklesanom godinom 1849., trijem je zazidan, srušeno je izvorno zapadno pročelje crkve, a ona je produžena prema zapadu za dužinu trijema.⁸

Najstariji zasad poznati arhivski podatak datira iz 1658. godine. Riječ je o zapisu od 30. lipnja u kojem se navodi

da je slikar Giosepe Senese plaćen za izradu oltarne slike Pohođenja u crkvi Blažene Djevice u Lugu.⁹

Vrijedan izvor za povijest crkve je serija knjiga nadbiskupskih vizitacija od 1670. do 1805. godine iz Arhiva Dubrovačke biskupije. Već 1671. i 1681. godine spominje se ime crkve prilikom posjeta nadbiskupa Pietra de Torresa župi Gruda.¹⁰ Njegov nasljednik, nadbiskup Lucchesini, opisujući svoju vizitaciju 1694. godine, daje nam nešto više podataka o stanju crkvenog qepeq222entara, spominje postojanje *altare Sancti Rosari* te naređuje održavanje deset misa godišnje.¹¹ Nadbiskup De Robertis obilazi kapelu 1710. godine,¹² a nadbiskup Franchi čak pet puta za svoje dvadesetogodišnje službe.¹³ Godine 1746. nadbiskup zabranjuje održavanje liturgije dok se ne popravi slika i dijelovi liturgijske opreme.¹⁴

Najstariji poznati prikaz crkve nastao je 1741. godine.¹⁵ Na katastarskoj karti desetine Svetog Đurđa, u današnjim Popovićima, prikazana je *Madona del Piano*, na osamljenom mjestu iznad plodnog Konavoskog polja. Sama kapela sagrađena je u crkvenoj desetini Svetog Đurđa, koja je ustanovljena 1423. godine, nakon što je Dubrovačka Republika kupila taj dio Konavala. Područje Luga bilo je pri drugoj podjeli novostečene zemlje 1427. godine podijeljeno u đonte, manje dijelove, koje su dodavane okolnim desetinama.¹⁶ Osnovni cilj kupovine Konavala za Dubrovačku Republiku bio je, osim stvaranja stabilne granice prema nemirnom zaleđu, stjecanje velike količine plod-

2. Tlocrt, sjeverno i južno pročelje crkve Pohođenja Blažene Djevice Marije u Popovićima, stanje prije rekonstrukcije i nakon istraživanja 1997./1998. godine (Ministarstvo kulture RH, KO Dubrovnik, izradila: Z. Laznibat)
 Ground plan, north and south front of the church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary in Popovići, condition before reconstruction and after the 1997/1998 investigation (Ministry of Culture, Conservation Department in Dubrovnik, drawings by: Z. Laznibat)

ne zemlje. Budući da je do tada Republika uvozila žito iz okolnih zemalja (Apulija, Sicilija, Albanija, zemlje Levanta), Konavosko polje trebalo je barem dijelom namiriti potrebe njezina stanovništva. Brojnim odredbama propisuje se sadnja pšenice, prosa, zobi i ječma, a zabranjuje se i ograničava sadnja ostalih poljoprivrednih kultura.¹⁷

Može se pretpostaviti da je crkva Gospe od Zaluga, ili Gospe od polja kako je također nazivana, sagrađena kao zavjetna crkva da bi sačuvala vrijedne usjeve te plodne doline. U njoj su se održavala redovita mjesečna misna slavlja, a nadbiskup Franchi će prilikom posjeta Gospi-noj crkvi 1746. godine nakon večernje službe blagosloviti polje i more.¹⁸ Nije slučajna ni titular crkve koji se slavi u vrijeme ljetnih žetvi.¹⁹

U novije vrijeme, osim blagdana Pohoda Blažene Djevice Marije, posebno su se obilježavali i blagdani sv. Vida i sv. Liberana.²⁰ U Konavlima je poznato da se za glavni blagdan, uz misno slavlje, održavao i veliki sajam. Među odobrenim računima župne crkve Presvetoga Trojstva u Grudi nalazi se račun od 2. srpnja 1884. godine, koji članovima crkvenog odbora župne crkve u Grudi izdao Cavtačanin Francesco Gaglia *per avere somministrato tanta polvere per festeggiare la fiera e festa della S.S. Visitazione della B. Vergine*.²¹ U svrhu proslave tog velikog blagdana, okoliš crkve bio je terasasto uređen i oblikovan kamenim podziđem te opremljen bunarom.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnim oslicima

ZATEČENO STANJE

Od srpnja 2014. do travnja 2015. godine obavljani su konzervatorsko-restauratorski radovi na svetištu crkve Pohoda Blažene Djevice Marije u Popovićima. Zatečeno stanje ukazivalo je na sačuvane dijelove zidnog oslika na svodu apsida i gornjem dijelu trijumfalnog luka. Tijekom vremena oslici su bili prekriveni soboslikarskim radovima, a na mjestima oštećenja toga sloja vidljiv je prethodni sloj.

Mogući razlog postojanja dvaju slikanih slojeva su promjene na crkvi provedene tijekom 19. stoljeća. Otvori za grede u bočnim zidovima apsida ukazuju na poziciju ranijeg oltara s oltarnom slikom, koji je bio smješten na zidu apsida. Novi je oltar sredinom 19. stoljeća gotovo potpuno prekrpio apsidu, koja je korištena kao sakristija i spremište. Prvotni zidni oslik na njezinim bočnim zidovima tada je preslikan pravokutnim formama izvedenim soboslikarskim šablonama.

Budući da je crkva smještena na osojnoj strani brda, specifičnu mikroklimu određuje joj gotovo stalna zaklonjenost od sunca. Prisutnost vlage je konstantna, što je za oslik svakako povoljnije stanje od naglih isušivanja koja se na tom području događaju uglavnom za ljetnih mjeseci, a uzrokuju kristalizaciju soli, čime se razara pigmentni sloj. Proces kondenzacije uzrokovao je stvaranje debelog

3. Oltarna slika s motivom Pohoda Blažene Djevice Marije, 1658. (snimila A. Požar Piplica, 2014.)
Altarpiece depicting the Visitation of the Blessed Virgin Mary, 1658 (photo by A. Požar Piplica, 2014)

sloja vapnene skrame, debljine do pola centimetra, koji je u ovom slučaju bio zaštitni pokrov osliku. Velika količina vlage uzrokovala je i stvaranje podbuhlina, odnosno raslojavanje i odvajanje žbuke od kamena te, zbog slabljenja vapnenog veziva, odvajanje oslika od žbuke. Središnjim dijelom svetišta, od vrha apsida do vrha tjemena trijumfalnog luka, pružala se pukotina mjestimične širine i više od tri centimetra. Uz to oštećenje, zbog prodora vlage na oslik, dogodilo se ljuskanje pigmentnog sloja gotovo na svim dijelovima oslika. Također, tehnika slikanja na trijumfalnom luku uglavnom je izvedena *a secco*, tako da je oslik bio slabijeg veziva od onoga u apsidi.

Zid apsida je u sanacijskim radovima 1997. i 1998. godine bio injektiran i u donjoj zoni izoliran industrijskim cementnim premazom. Napravljen je i drenažni kanal na južnoj strani crkve, čime je dotok vlage uvelike smanjen, ali nije potpuno riješen.

SANACIJA OSLIKA

Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnom osliku počeli su injektiranjem pukotine na trijumfalnom luku smjesom PLM-a uz dodatak kvarcnog pijeska i vapna.²² Tijekom toga procesa uočeno je da se smjesa širi i da se pojavljuje na više mjesta i pukotina unutar apsida. Navedenim postupkom, injektirajući trijumfalni luk, saniran je donekle i sam svod apsida.

Usljedilo je učvršćivanje slojeva oslika na trijumfalnom luku podljepljivanjem kako bi se zaustavilo njegovo ljuskanje uvjetovano oslabljenim vezivnim svojstvima

pigmentnog sloja. Podljepljivanje je obavljeno smjesom vapna i kazeina, koja je upotrijebljena i u izvornom slikanom sloju.

Postupak čišćenja preslika bio je vrlo zahtjevan jer se preslik na više mjesta podbuhnuo zajedno s oslikom ili je potpuno poništio originalni slikani sloj. Otapanje preslika izvedeno je destiliranom vodom i Morovom pastom. Na mjestu debelog sloja inkrustacija korištene su pulpe s 3% octene kiseline. Većina preslika bila je uklonjena mehanički.

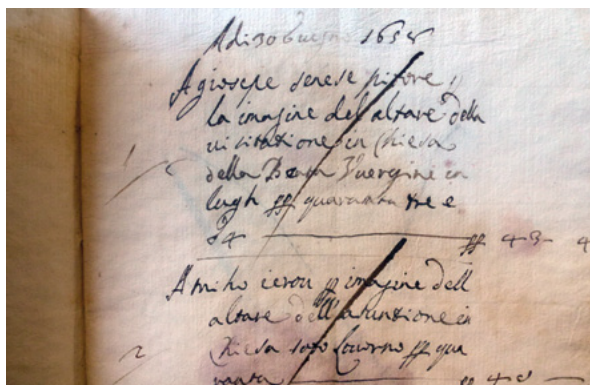
Manja oštećenja i pukotine zatvorene su smjesom prosijanog kvarcnog pijeska, drobljenca i vapna. Reintegracija slikanog sloja na mjestima manjih oštećenja obavljena je pigmentom (ultramarin, oker, *terra puzzoli*), a za vezivo su korišteni vapno i kazein. Mala količina kazeina daje elastičnost i lagani sjaj, dok korištenjem vapna kao veziva pigmentni sloj brzo izgubi intenzitet. Oslík na trijumfalnom luku izveden je primjenom ultramarina pigmenta, koji nije postojan u vapnenom mediju. Svaki susret s dobro očuvanim plavim pigmentima u zidnom slikarstvu motiv je da se detaljnije utvrdi sastav veziva. Kazein je kao vezivo teško dokazati kemijskim analizama jer taj organski spoj razlažu mikrorganizmi. Moguće je tek makrouvećanjima prepoznati površine oslika na kojima je kao vezivo korišten kazein. Obično se na tim mjestima nalazi labirint oštećenja nastalih u procesu razvijanja različite organske mikrokulture.

Kad je riječ o apsidi, sanacija pigmentnog sloja također je bila zahtjevnija, budući da je trebalo podlijepiti *intonaco* zajedno s preslikom jer se na više mjesta oslik odvojio od prvog sloja žbuke. Veće podbuhle zone, koje su također bile pune pukotina, prethodno su zatvorene japanskim papirom i *Primalom AC 33* te je stvorena ojačana struktura kako bi se podbuhline mogle ispuniti injektivnom smjesom PLM-a, kvarcnog pijeska i vapna. Slikani sloj je na mjestima oštećenja „porubljen“ restauratorskom žbukom.

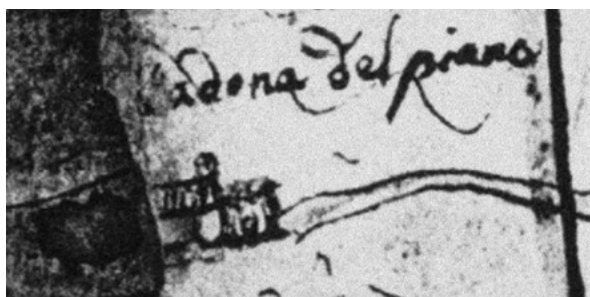
Usljedio je postupak uklanjanja naknadnih cementnih i vapnenih zakrpa, najvećim dijelom u donjim zonama apside. Crkva je smještena na padini brda, tako da je njezina južna strana ukopana u zemlju do 140 cm i izložena stalnom prodoru oborinskih voda. Stoga je kamen prskan otopinom *Asepsola* u vodi jer je dugogodišnja izloženost vlazi uzrokovala stvaranje mahovine i plijesni.

Kao što je spomenuto, stalni prodor vlage u zidove apside stvorio je na osliku do 5 mm deo sloj inkrustacije izuzetne čvrstoće. Preslik crveno uokvirenih ploha oker boje sa šablonama biljnog ornamenta imao je vjerojatno kazeinsko vezivo koje je s vremenom očvrstnulo pa je njegovo otapanje bilo otežano.

Postupak skidanja tako čvrste skrame obavljen je jestimično Morovom pastom uz ispiranje vodom. Veći dio skrame omekšan je vodenim oblogama i uklonjen mehaničkim postupkom.

4. Prvi poznati spomen crkve, iz *Libretto delle spese ocorse nel ristaurar le Chiese in Canali del 1658*, Fabricae, Ser 7/Br 114, DAD. First known mention of the church, from *Libretto delle spese ocorse nel ristaurar le Chiese in Canali del 1658*, Fabricae, Ser 7 / Br 114, State Archives in Dubrovnik

5. Prvi poznati prikaz crkve na katastarskoj karti crkvene desetine Sv. Đurđa iz 1741. godine. Karta crkvenih posjeda desetina Svetog Đurđa i Uskopja I, neuvršteno u serije, DAD (presnimku ustupio N. Kapetanić). First known visual record of the church on a cadastral map of St. George's tithe from 1741. Map of church estates of St. George and Uskopje I tithes, not included in the series, State Archives in Dubrovnik (copy courtesy of N. Kapetanić)

6. Račun ž. c. Presvetog Trojstva u Grudi od 2. srpnja 1884., crkvena administracija, odobrenje računa, ž. c. Presvetoga Trojstva Gruda, 1881. – 1890., B.D., Sig 2, Ser 5, Pser 6., Arhiv Dubrovačke biskupije. Invoice of the parish church of the Most Holy Trinity in Gruda from July 2nd 1884, church record office; Invoice authorization, parish church of the Most Holy Trinity in Gruda 1881–1890, B.D., Sig 2, Ser 5, Pser 6, Dubrovnik Bishopric archives

7. Unutrašnjost crkve Pohođenja Blažene Djevice Marije (snimio L. Piplica, 2014.)
Interior of the church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary (photo by L. Piplica, 2014)

Nakon čišćenja oslika u apsidi, jasno se moglo prepoznati bogatstvo florealnog ornamenta. Dekoracija po formi pokazuje slobodu u potezu i oblicima cvjetova. Teško je tu dekoraciju usporediti s nekim oslikom na području Dubrovnika jer srodnih primjera takvog ornamenta u zidnom slikarstvu nema. Riječ je o primjeru baroknog zidnog slikarstva, snažnom gestom oblikovanog ornamenta koji zadržava jasnoću strukture.

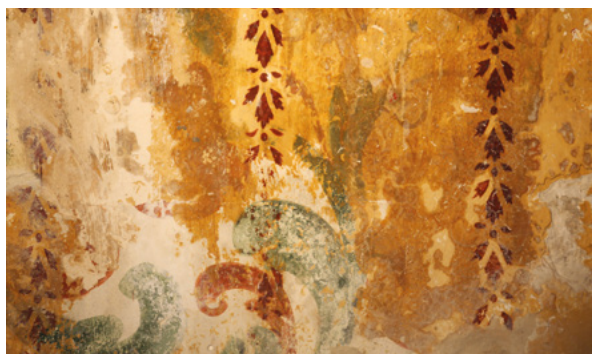
Žbuka baroknog oslika unutar apsida sastoji se od tri sloja. Prva dva sloja su slična po sastavu (sivi riječni pijesak, usitnjena opeka i vapno), no granulacija je drugačija. Prvi sloj, koji se polaže izravno na kamen, krupnije je granulacije, s više opeke u sastavu. Na taj način omogućuje se sporije sušenje, odnosno bolje vezivanje vapna.

Treći sloj žbuke ili *intonaco* sadrži velik postotak vapna i fino prosijani riječni pijesak. U izgledu je dosta svijetao te čini savršenu podlogu za slikanje. Tanak je tek oko 4 mm, stoga ne puca i brzo se priprema za slikanje. Kvaliteta samog oslika uvelike ovisi o dobro pripremljenim donjim slojevima žbuke. Umjesto ravno ožbukanih ploha, tu su zidne površine nepravilne i lagano zaobljene. Žbuka je u svim dijelovima ujednačene debljine i prati oblik kamene podloge, što umanjuje njezino pucanje. Riječ je, dakle, o kvalitetno pripremljenom i izvedenom postupku fresko slikanja.

Proces reintegracije žbukanih sloja u prostoru svetišta uključivao je žbukanje svih područja otvorenog kamenskog zida, odnosno istočni zid apsida, tjeme apsida i

8. Apsida, sjeverni zid – otvori u zidu, uporišta oltara (snimio L. Piplica, 2014.)
Apse, north wall – openings in the wall, altar footings (photo by L. Piplica, 2014)

9. Apsida, sjeverni zid, preslik (snimio L. Piplica, 2014.)
Apse, north wall, overpainting (photo by L. Piplica, 2014)

10. Apsida, južni zid, detalj oslika (snimio L. Piplica, 2014.)
Apse, south wall, detail of a wall painting (photo by L. Piplica, 2014)

cjelokupan zid trijumfalnog luka koji uokviruje slikani sloj te područja bočnih niša. Smatrajući da univerzalna receptura za restauratorsku žbuku nije primjerena za izvođenje sanacija oslika iz različitih povijesnih razdoblja, lokaliteta i tehnika, korištena je žbuka prilagođena svakom od sačuvanih slojeva oslika. Raniji barokni oslik žbukan je u dva sloja žbuke, s više drobljenca u sastavu, usitnjene opeke i kvarcnog pijeska. Noviji oslik na trijumfalnom luku žbukan je smjesom s više kvarcnog pijeska, a manje drobljenca. Retuš je proveden samo na najmanjim oštećenjima, a sve veće zone izgubljenog oslika ispunjene su žbukom.

Ta dva oslika, kao zanimljivi primjeri dekorativnog slikarstva svojega vremena, prezentirana su usporedno. Zajedno čine cjelinu čija je svrhovitost na glavnom oltaru, u sceni Pohoda.

Izvorni oslik u apsidi prikaz je florealne ornamentike s oblicima koji se prirodno šire od dna apsida, oblikujući

s lijeve i desne strane gotovo simetrične spiralne forme iz kojih se iznova, prema svodu apsida, nastavlja slikana cvjetna raskoš. Kvaliteta oslika vidljiva je u toniranju različitih formi i bogatoj paleti pigmenata (sijena, oker, zelena zemlja, azurit, umbra, crveni željezni oksidi) te u izrazitoj crtačkoj gesti kojom su oblici izvedeni. Zbog kvalitetno provedenog fresko postupka, od procesa žbukanja do procesa slikanja, oslik je zadržao, unatoč kasnijim preslicima, svježinu i, što je još važnije, snagu.

Oslik na trijumfalnom luku predstavlja simboličan prikaz trijema kao mjesta prizora Pohoda. Prepoznajemo elemente atike i bogate zastore koji je natkriljuju. Taj zidni oslik izrađen je tehnikom *a secco* i pripada vjerojatno 19. stoljeću. Na to upućuje sastav žbuke. Dvoslojna je, ujednačene granulacije, sastavljena u najvećoj mjeri od riječnoga pijeska i vapna, a zid je ožbukan u ravnu plohu bez prisutnosti dnevnice.²³ Takav način žbukanja karakterističan je za zahvate izvođene tijekom 19. stoljeća. Pi-

12. Pogled na svetište nakon radova (snimio L. Piplica, 2014.)
View of the sanctuary after conservation (photo by L. Piplica, 2014)

13. Apsida, svod nakon radova (snimio L. Piplica, 2014.)
Apse, vault after conservation (photo by L. Piplica, 2014)

gmentni sloj sastavljen je od zemljanih oker pigmenata te ultramarina koji se, zbog nepostojanosti u alkalnom mediju vapna, rijetko primjenjivao u tehnologijama fresko slikarstva prije 19. stoljeća. U novije se vrijeme ne poštuju povijesne žbuke jer su industrijski materijali lako dostupni, ali se i ne shvaća vrijednost žbuke kao izvora povijesnog i tehničkog razumijevanja objekta.

U procesima obnove potrebno je, što je moguće više, izbjegavati brisanje povijesnih tragova, čak i kad je tkivo spomenika gotovo dezintegrirano. U povijesnim objektima izvorna vapnena žbuka, čak i kad se radi o monokromnom intonacu, uvijek je dovršena kao oslik te je organski dovršetak zida. Proces valorizacije ponekad dovodi do zabuna, odnosno obezvređivanja žbukanih slojeva koji nisu oslikani. Dok se tijekom 19. stoljeća najčešće događalo preslikavanje, prekrivanje prethodnih slojeva žbuke i oslika, 20. je stoljeće bilo pogubno za povijesne žbuke jer su se ljuštili svi žbukani slojevi do kamena i unosio se novi, jeftiniji industrijski materijal u povijesne interijere. Taj proces, započet i na navedenom objektu, kad su zbog sanacije pukotine na tjemenu svoda uklonjeni go-

tovo svi žbukani slojevi, završio je, srećom, spašavanjem žbuke i oslika u svetištu.

Završna riječ

Radovi na sanaciji rijetkog primjera sačuvanog i restauriranog zidnog slikarstva u Konavlima provedeni su suradnjom više ustanova i angažmanom pojedinaca.²⁴ Zadovoljstvo zbog očuvanja danas jedinog poznatog fresko oslika u sakralnom graditeljstvu toga područja upotpunjeno je istraživanjem arhivske građe s namjerom da se objektu vrati njegova povijesna uloga. Kako je Konavosko polje s vremenom prestalo biti privrednim središtem Konavala, tako je i crkva Pohodenja Blažene Djevice Marije gubila svoje značenje i važnost.

Takvi objekti nakon obnove, uz stručni nadzor, traže kontinuirano održavanje i brigu. Osim svečanih misnih slavlja u crkvi Pohodenja Blažene Djevice Marije u Popovićima u dane triju spomenutih blagdana, željeli bismo je vidjeti u središtu primjerenih događanja koja bi crkvu intenzivnije uključila u svakodnevni život Konavala. ■

Bilješke

1 Pri obilasku terena utvrđeno je loše građevno stanje, jaka konstruktivna oštećenja na glavnom pročelju i bočno uz apsidalni zid te se traži potpuna građevinska sanacija. Ministarstvo kulture RH, Konzervatorski odjel u Dubrovniku, Konavle, crkva Pohodenja Blažene Djevice Marije – lokalitet Lug, obilazak terena 5. lipnja 1990.

2 Izravnim pogocima oštećeno je sjeverno pročelje crkve, ukošeni kameni okvir gotičke monofore i unutrašnjost cr-

kve; zbog detonacija i udara projektila dodatno je narušena stabilnost već oštećenog svoda. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Dubrovniku, crkva Pohodenja Blažene Djevice Marije, Popovići, Konavle, Zaštitni radovi na spomenicima kulture izvedeni u 1998. godini, Dubrovnik, 1998.

3 Zatečena kapela bila je longitudinalna građevina s četvrtastom, bačvasto presvođenom apsidom, čiji je istočni

dio presvođen šiljatim svodom, a zapadni natkriven drvenom krovničnom konstrukcijom te je sadržavao i balaturu drvene konstrukcije, oslonjenu na dva stupa, sa stubištem u sjeverozapadnom dijelu. Prilikom radova, koji su počeli potkraj 1997. i nastavili se 1998. godine, radnu grupu činili su: voditelj radova Zehra Laznibat, d.i.a., Dubravka Stanić, prof. pov. umj., Ivica Žile, prof., Miljenko Mojaš, fotograf; vanjski suradnici: Jure Baletić, d.i.g., projekt statičke konsolidacije, Claudia Pezzi, restauratorica. Ministarstvo kulture RH, Konzervatorski odjel u Dubrovniku (bilj. 2).

4 Prije radova provedenih 1997. i 1998. godine, glavni portal bio je polukružnog završetka, jednostavnog kamenog okvira s istaknutim kapitelnim zonama i zaglavim kamenom. Lijevo od njega bio je vidljiv zazidani manji četvrtasti otvor s jednostavnim kamenim okvirom, a iznad portala u središnjoj osi kamena ploča s uklesanom godinom 1849. te pravokutni otvor s jednostavnim kamenim okvirom. Pročelje je završavalo zvonikom na preslicu. Na sjevernom pročelju bila je zazidana gotička monofora s ukošenim kamenim okvirom, a uz nju su se nalazila još tri četvrtasta prozorska otvora različitih dimenzija i nepravilnog položaja. Južno pročelje bilo je otvoreno dvama nejednakim, pravokutnim i nepravilno postavljenim prozorima jednostavnih kamenih okvira. Prilikom rekonstrukcije glavnog pročelja, glavni portal izveden je na temelju sačuvanih dijelova (prag i dva krajnja segmenta lunete jednostavne obrade pronađena u vanjskom krugu crkve), vraćen je prozor prenesen na pročelje crkve u pregradnji u 19. stoljeću, preslica je sačuvana i rekonstruirana, gotička monofora na sjevernom pročelju otvorena je u punoj dimenziji i zamijenjeni su joj oštećeni dijelovi, a na južnom pročelju rekonstruiran je prozor na temelju „sačuvanog dijela prozorske niše i donjeg dijela kamenog okvira“. Ministarstvo kulture RH, Konzervatorski odjel u Dubrovniku (bilj. 2).

5 Prilikom produžetka crkve u 19. stoljeću ponovno je uređena unutrašnjost. Postavljena su tri nova oltara, glavni i dva bočna, podignuti na kamene stube, ožbukanih stipeša, dok su kamene menze bile prekrivene „arhitektonskom obojenom drvenom oblogom s biljnim i geometrijskim dekoracijama“. Glavni oltar (koji je koristio menzu starijeg zidanog oltara) gotovo je potpuno zaklanjao apsidu i ostatke zidnog oslika. Ocijenjeno je da su uklonjeni drveni oltari u izrazito lošem stanju te da je neprihvatljivo njihovo zadržavanje nakon rekonstrukcije crkve. Ministarstvo kulture RH, Konzervatorski odjel u Dubrovniku (bilj. 2).

6 Nakon dugotrajnog nastojanja Dubrovačke Republike da pripoji Konavle svojem teritoriju, najveći dio toga područja kupljen je početkom 15. stoljeća. Dio koji je pripadao Sandalju Hraniću otkupljen je 1419. godine, a posjedi u vlasništvu braće Pavlovića 1426. godine. VINKO FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1808. I*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1980., 190–192.; NIKO KAPETANIĆ, *Konavle u XV. stoljeću*, Matica hrvatska Konavle, Gruda, 2011., 11–13.

7 ANĐELKO BADURINA, *Hagiotopografija Konavala*, Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, I., (ur.) Vladimir Stipetić, Zavod za povijesne znanosti HAZU, Dubrovnik, 1999., 256.

8 U konzervatorskom izvješću navodi se da su najmanje tri razvojne faze crkve utvrđene nakon uklanjanja žbuke s pročelja, na temelju različitih vrsta gradnje i strukture ugrađenog kamena. Također, arheološko sondažno istraživanje pokazalo je postojanje praga portala prvotne crkve na potezu pročelnog zida prijašnje jezgre crkve, potvrđeni su položaj i debljina pročelnog zida te je pronađena i klupica s vanjske strane zida. Ministarstvo kulture RH, Konzervatorski odjel u Dubrovniku (bilj. 2).

9 „A di 30 Giugno 1658 A Giosepe Senese pitore la imagine del altare della visitatione in Chiesa della Beata VuerGINE in Lugh pp quaranta tre e 4 – pp 43-4“, DAD, *Libretto delle spese ocore nel ristaurar le Chiese in Canali del 1658*, Fabricae, Ser 7/Br 114, 1658.; Ministarstvo kulture RH, Konzervatorski odjel u Dubrovniku (bilj. 1); Ministarstvo kulture RH, Konzervatorski odjel u Dubrovniku (bilj. 2). Slika Pohođenja Blažene Djevice Marije (ulje na platnu, 162 x 148,5 cm) sačuvana je do danas i trenutačno se čuva u Župnom uredu u Grudi.

10 Zahvaljujemo Ani Marinković na pomoći pri transkripciji i prijevodu tekstova vizitacija. Godine 1671. spomen crkve glasi: „...Lugo Sancto Visitatio Beatae Mariae ...“, Arhiv Dubrovačke biskupije (dalje: ADB), *Visitationes arhiep. P. de Torres*, N.D.B. Sig. 1, Ser: 3, No 1.; godine 1681. u nadbiskupskoj vizitaciji se navodi: „...Templum Visitationis Beatae Mariae Virginis in Lugo...“, ADB, *Visitationes arhiep. P. de Torres*, N.D.B. Sig. 1, Ser: 3, No 3.

11 Spomen crkve glasi: „... ecclesia Visitationis Beatae Mariae in villa Zrccovina...“, ADB, *Visitationes arhiep. V. Luchesini*, N.D.B. Sig. 1, Ser: 3, No 5; Ministarstvo kulture RH, Konzervatorski odjel u Dubrovniku (bilj. 2).

12 „...Visitatio Cappellae Mariae Virginis de Piano...“, ADB, *Visitationes arhiep. De Robertis*, N.D.B. Sig. 1, Ser: 3, No 7.

13 Kapela se spominje prilikom vizitacija u sljedećim godinama i pod sljedećim nazivima: godine 1728.: „Visitatio Capellae Visitationis Beatae Mariae Virginis in Lug“; godine 1734.: „Visitatio Capellae Visitationis Beatae Virginis Mariae in Salug“; godine 1737.: „Visitatio Capellae Visitationis Beatae Mariae Virginis in Lug“, godine 1744.: „Visitatio Capellae Beatae Mariae Virginis in Lugh“; godine 1746.: „Visitatio Capellae Beatae Mariae Virginis de Lugh...“. ADB, *Visitationes arhiep. fra Aug. Franchi*, N.D.B. Sig. 1, Ser: 3, No 8.

14 Tijekom 18. stoljeća, za službi nadbiskupa Spagnolettija i Banija, crkva Pohođenja Blažene Djevice Marije spominje se 1796. godine: „...Visitavit ecclesiam Visitationis Beatae Mariae Virginis de Lugh...“ i 1805. godine: „... Visitavit Ecclesiam Visitationis Beatae Mariae Virginis in Lugh...“ ADB, *Visitationes arhiep. Fr. A. Spagnoletti et archiep. N. Bani*, N.D.B. Sig. 1, Ser: 3, No 9.

- 15** NIKO KAPETANIĆ, 2011., (bilj. 6), prilog 6. Zahvaljuje mo Niku Kapetaniću na ustupanju fotografije prvog poznatog prikaza crkve.
- 16** Kao i u prije stečenim područjima Dubrovačke Republike, poput Primorja i Pelješca, zemlja se dijeli na desetine koje se sastoje od deset dijelova. Dio se dijeli na dvije polovice, a svaka polovica na dvije četvrtine. Godine 1423., 1427. i 1442. konavoska zemlja podijeljena je na desetine, a pojedina područja poput Oboda s Cavtatom, Uskoplja, Površ i Luga, na đonte, manje dijelove koji su dodavani desetinama. Svakoj desetini određen je njezin glavar. Zemlja je najvećim dijelom dodijeljena pripadnicima dubrovačke vlastele, potom Crkvi, Općini, nešto građanima, bosanskom kralju, hrvatskom banu i vlastelićima iz dijela Sandalja Hranića. NIKO KAPETANIĆ, 2011., (bilj. 6.), 20-26. i prilog 2.
- 17** DRAGAN ROLLER, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII. do XV. stoljeća*, JAZU, Zagreb, 1955., 242-244.
- 18** „... adestque onus in eadem duodecim Missas celebrandi annuatim per Parochum.“, ADB, *Visitationes arhiep. De Robertis*, N.D.B. Sig. 1, Ser: 3, No 7; ADB, *Visitationes arhiep. fra Aug. Franchi*, N.D.B. Sig. 1, Ser: 3, No 8.
- 19** Prema starom kalendaru, blagdan Pohoda Blažene Djevice Marije obilježavao se 2. srpnja, a običaj održavanja misnog slavlja u crkvi Gospe od Zaluga na taj datum održao se do danas.
- 20** Bočni oltari, podignuti prilikom produžetka crkve u 19. stoljeću, bili su posvećeni sv. Vidu i sv. Liberanu. Oltarne slike čuvaju se u Župnom uredu u Grudi.
- 21** ADB, *Crkvena administracija, Odobrenje računa, Župna crkva Presvetoga Trojstva Gruda, 1881 – 1890*, B.D., Sig 2, Ser 5, Pser 6. U mnogim crkvama u Konavlima do danas su sačuvane „maškule“ za koje se koristio spomenuti barut, za proslavu crkvenih svetkovina.
- 22** PLM je korišten da bi se olakšala injektivna smjesa i poboljšalo njezino sušenje.
- 23** Dnevnicom se u fresko tehnici naziva područje izvedeno u jednom danu.
- 24** Financijsku potporu osiguralo je Društvo prijatelja dubrovačke starine i dijelom Ministarstvo kulture Republike Hrvatske. Voditeljica konzervatorsko-restauratorskih radova: Ana Požar Piplica; suradnici: Lukša Klaić, Ivana Čustović; fotografska i grafička dokumentacija: Luko Piplica.

Abstract

Lucija Vuković, Ana Požar Piplica

A RARE EXAMPLE OF PRESERVED WALL PAINTINGS IN KONAVLE

The church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary is located in the village of Popovići, a secluded place near the southern shaded edge of the Konavle Plain, at the site of Lug. It is a votive chapel of all the Konavle villages.

Over the course of time, it has experienced numerous injuries and several reconstructions, with its present appearance resulting from the investigative and conservation work that was started in 1997, when the church was valorized and partially restored to the construction phase pre-dating the building-up of the portico and the extensions to the building, which is believed to had been carried out in 1849.

Today, the church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary is a single-nave, longitudinal, east-facing church, with a square apse and a portico before the west front. Architectural features of the church indicate a strong presence of the Gothic tradition and a possible origin of the church in the early period of the Dubrovnik Republic's rule over Konavle. Of this, however, we have no historical confirmation, while scholarship and archival records, both the earlier known and the newly-discovered, point to the 17th century as the time of origin of the church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary.

It can be assumed that the church of *Our Lady of Promise* was built as a votive chapel, meant to safeguard the

valuable crops of this fertile plain that was exceptionally important to the Dubrovnik Republic.

In the course of the 1997 efforts, the wall paintings were investigated and valorized. The rest of the wall paintings from inside the sanctuary, in the apse and above the triumphal arch, are particularly valuable as a rare example of mural painting in churches all across Konavle. Conservation work on the wall paintings was carried out in 2014 on two different historical layers, dating probably from the 17th and the 19th century, respectively. The layers were presented side-by-side. By adhering to the technology of execution and hallmarks of the periods in which they originated, the conservation procedure was adapted to each of the preserved layers.

As the Konavle Plain has over time ceased to be the economic centre of Konavle, so has the church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary lost its earlier meaning and importance. The historical research and conservation work on the wall paintings aim to contribute, at least to some extent, to the revival of its historical role and prominence in the everyday life of Konavle.

KEYWORDS: *church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary, Popovići, Konavle, the Dubrovnik Republic, 17th century, 19th century, wall paintings*